

Bacheloropgave i samfundsfag

Børns og unges forbrug.

Af Jens Skov Jørgensen.

Blaagaard Seminarium 1993.

(layout desværre ikke identisk med selve opgavens layout)

Indholdsfortegnelse

1. [Indledning](#)

1.1 Problemformulering

2. [Metode](#)

3. [Begrebsafklaring](#)

3.1 Forbrug

3.1.1 Fakta om børn og unges forbrug

3.2 Identitet

3.3 Livsstil – levevilkår – livsform

3.3.1 Den selverhvervende livsform

3.3.2 Lønarbejderlivsform

3.3.3 Den karrierebundne livsform

3.4 Børn og unge

4. [Overgangen fra det traditionelle til det højmoderne samfund](#)

5. [Anthony Giddens](#)

5.1 Selvet i det højmoderne samfund

5.2 Diskursiv og praktisk bevidsthed

5.3 Selvidentitet

5.4 Livsstil

5.5 Livsplanlægning

5.6 Livsstil og forbrug

5.7 Opsummering og perspektivering

6. [Zygmunt Bauman](#)

6.1 Behov og forbrug

6.2 Arbejdsetik

6.3 Arbejde og identitet i forbrugersamfundet

6.4 Globalisering

6.5 Mobilitet

6.6 Opsummering og perspektivering

7. [Thomas Ziehe](#)

7.1 Den ændrede refleksivitet

7.2 Indholdet i undervisningen

8. [Opsamling](#)

9. [Handlekompetence som dannelsesideal](#)

10. [Forbrug undervisning](#)

10.1 Elevernes selvopfattelse og undervisningen

10.2 Tværfaglighed i undervisningen

11. [Faghæftet for samfundsfag "Klare Mål"](#)

12. [Konklusion](#)

13. Perspektivering**14. Litteratur**

-

1. Indledning

Når jeg som instruktør i Forbrugerhuset i Ungdomsbyen/SPF spørger de besøgende elever, hvorvidt de føler, at de har indflydelse eller magt som forbrugere, er svaret ofte *"nej – jeg tror ikke jeg kan gøre noget selv; jeg har ikke magt på den måde."* Virkeligheden er imidlertid en anden. Når man som medlem af gruppen af 13-17-årige tilsammen har 6 mia. kroner^[1] om året af disponere over, så har man magt som forbrugere, hvis man står sammen, om man vil det eller ej.

I diskurserne vedrørende børn og unges forbrug af medier, serviceydelser og fysiske varer er opfattelserne, som jeg ser dem, meget forskellige. I den ene hoveddiskurs ses børn og unge som ofre for massiv medie- og reklamepåvirkning, og de skal beskyttes mod denne udvikling i fx skjult reklame og product placement

I den anden hoveddiskurs betragtes børn og unge som vidende, og de handler kompetent og bevidst ud fra kriterier, der bare er meget anderledes sammenlignet med tidligere generationers i deres dannelse af identitet og netværk.

En hjemmeboende teenager med et elektronkort er for den første diskurs skrækeksemplet på en storforbruger af kommercielle produkter som mobiltelefon(i), tøj og musik. Når den unge flytter hjemmefra, sætter økonomien en grænse for livsstils-indkøbene, da budgettet også skal rumme dagligvarer osv. Langt de fleste unge udvikler sig med alderen til mere bevidste forbrugere med krav til fx kvalitet, etik og miljø^[2].

Denne udvikling er efter min mening ikke et argument for at undlade at arbejde med børn og unges forbrugerbevidsthed i en tidligere alder eller helt at overlade denne opgave til forældrene eller markedet, som tendensen går imod. Undersøgelsen af "Børns opvækst som forbrugere"^[3] viser, at de 19-30-åriges forbrugsmønster allerede dannes i 16-18-års alderen. Derfor vil de holdninger og handlingsmønstre, eleverne udvikler i de ældste klasser i folkeskolen, få afgørende betydning for deres fremtidige forbrugeradfærd.

Jeg mener, at børn og unges opvækst som forbrugere er en sag for både dem selv, forældre, politikere og folkeskolen. Og at en forbrugerundervisning, der tager afsæt i familiens hverdagsliv, har gode muligheder for samarbejde og ansvarsfordeling skole og hjem imellem.

Udviklingen i vores forbrug får efter min opfattelse konsekvenser for både vores identitetsdannelse og det globale samfund med miljøproblemer, børnearbejde mm. Denne opgaves teoridel vil fokusere på identitetsdannelsen, men da god forbrugerundervisning bygger på begge søjler (identitetsdannelse og globale konsekvenser), vil jeg undervejs inddrage de globale konsekvenser af udviklingen.

Faghæftet "Klare Mål" for samfundsfag indeholder for mig at se en unik mulighed for i samfundsfag at arbejde med handlekompetence som dannelsesideal, hvilket jeg senere vil vende tilbage til.

Jeg ønsker at tilrettelægge en undervisning, der kvalificerer eleverne til at blive bevidste og handlekompetente forbrugere. Min problemformulering lyder derfor således:

1.1 Problemformulering:

1) Hvilken betydning har forbrugskulturen i det moderne samfund i den vestlige verden for skabelsen af identitet og valg af livsstil hos især børn og unge?

- Herunder en karakteristik af overgangen fra traditionelt til højmoderne samfund (Giddens) og fra arbejdetik til forbrugeræstetik (Bauman)

2) Hvilke muligheder findes der for at praktisere forbrugerundervisning i samfundsfag i den danske folkeskole inden for de formelle krav i "Klare Mål" for faget ?

2. Metode

Jeg vil begynde med en definition af begreberne *forbrug*, *identitet* og *livsstil/livsform*, hvor jeg gør rede for, hvilken betydning jeg lægger i begreberne. At jeg medtager samfundsudviklingen i min problemformulering, hvor jeg gør klart, at det er det moderne samfund, der danner grundlaget for analysen, kræver også en tydeliggørelse af det moderne samfunds adskillelse fra det traditionelle.

Jeg har valgt at bruge tre teoretikere: Anthony Giddens, Zygmunt Bauman og Thomas Ziehe til den teoretiske tilgang til analysen af forbrugets betydning i vores vestlige samfund. Senere vil jeg perspektivere min opgave ved hjælp af Niklas Luhmans systemteori. Teoretikerne tager udgangspunkt i en fænomenologisk tradition og teoretiserer på baggrund af deres antagelser om mennesket og samfundet. Deres teorier er således ikke verificerbare i naturvidenskabelig forstand, men bygger på et empirisk grundlag af observationer og subjektive vurderinger. Det er muligt at iagttage og analysere et menneskets handling, men handlingens bagvedliggende motiver, må man som iagttager ofte "gætte" sig til.

Teoretikerne repræsenterer divergerende videnskabelige skoler, men jeg har udvalgt netop disse efter et eklektisk princip, fordi deres teori er relevant for min problemstilling og i tråd med dels mine egne erfaringer fra praktik, vikar-, instruktørarbejde og dels min opfattelse af livet i det moderne samfund.

Giddens anvendes til den sociologiske vinkel, hvor jeg sætter fokus på identitetsudviklingen i moderniteten. Bauman bruger jeg primært til at beskrive de menneskelige konsekvenser for overgangen fra arbejdsetik til forbrugeræstetik. Disse to teoretikere skal danne det teoretiske grundlag for en analyse af identitetsudvikling i det moderne samfund, som jeg således skal bruge til at klargøre forbrugets betydning for identitetsudviklingen. Thomas Ziehe inddrager jeg derefter for at karakterisere de ændrede vilkår for identitetsudviklings betydning i folkeskolen og dens undervisning.

Den anden del af min problemformulering handler om de formelle krav, der i dag er til samfundsfag i form af "Klare Mål". Med udgangspunkt i ovenstående analyse, vil jeg undersøge, hvorvidt det er muligt, at praktisere en undervisning der har en kritisk tilgang til markedet og det stigende forbrug og som samtidig medtænker forbrugets betydning for identitetsdannelsen.

3. Begrebsafklaring

Jeg finder det nødvendigt at definere enkelte begreber for at undgå misforståelser og understrege, hvilke betydninger jeg ligger i opgavens grundbegreber.

3.1 Forbrug:

Forbrug handler grundlæggende om anskaffelse, brug og bortskaffelse af varer (og tjenesteydelser)^[4]. Der kan skelnes mellem privat og offentligt forbrug (staten, amter og kommuner). Denne opgave handler om det private forbrug.

En udvidelse af den traditionelle forståelse af begrebet forbrug er nødvendig, da dette på flere fronter har ændret karakter. Vi forbruger ikke længere som i traditionelle samfund kun produkter med en reel nytteværdi, men i høj grad også produkter med symbolsk værdi eller begge dele. Forbruget kan ligeledes opdeles i kulturelt og materielt forbrug, hvor immaterielt forbrug som fx telefoni er en underkategori af det materielle forbrug, hvis stigning sikkert har været jævnlige diskuteret i mange familier.

3.1.1 Fakta om børn og unges forbrug:

- De 16-18-årige har et gennemsnitligt rådighedsbeløb (udbetalt løn/lommepege/pengegaver mm.) på knap 3000 kroner om måneden. De 13-15-årige har knap halvdelen. For de yngre aldersgrupper er tallene: 5-7-årige: 70 kroner, 8-10-årige 134 kroner og 11-12-årige 273 kroner. Det store spring i rådighedsbeløbet kommer i 13 års alderen hvor de unge begynder at arbejde. I gennemsnit har de 16-18-årige 12,5 timers erhvervsarbejde om ugen. Over halvdelen af 5-7-årige får lommepege. Det samme gælder fire femtedele af de 11-12-årige.
- 30% af de unges løn bliver sat til side som opsparing.
- Blandt de 8-12-årige mener tre fjerdedele af begge køn, at tingene i reklamerne tit ser bedre ud end i virkeligheden. Men 39% af pigerne og 44% af drengene indrømmer samtidig at reklamerne har indflydelse på hvad de ønsker sig og køber.
- Fra 8-10-års alderen har halvdelen af børnene tv på værelset. En tredjedel af de 16-18-årige har egen computer

Kilde: Børns opvækst som forbrugere

Tallene i boksen illustrerer at børn og unge er en særdeles købedygtig gruppe. De 16-18-årige har i gennemsnit knap 3000 kroner til rådighed til personligt forbrug om måneden, hvilket er væsentligt mere end en studerende på S.U.

Samtidig har børn og unge ligeledes et stort forbrug af medier. Som det fremgår, har halvdelen af de 8-10-årige eget fjernsyn på værelset. Mange reklamer rettes imod børn og unge, netop fordi de repræsenterer en købedygtig målgruppe, der orienterer sig via medierne om trends, mode og livsstil. Børn og unge er ikke upåvirkelige, men til gengæld gode til at kende og afkode reklamer, hvad undersøgelsen af *Børns opvækst som forbrugere* også viser.

3.2 Identitet

I Nudansk ordbog under *identitet* findes følgende definition ”...indbegrebet af de elementer, der gør en person (et samfund) til en individualitet; bevidstheden om trods alle forandringer stadig at være det samme tænkende væsen...”^[5] I denne definition er en identitet set som noget, der opsummerer/samler de særpræg/ejendommeligheder, der gør os forskellige som mennesker^[6]. Derudover dækker begrebet også en selvopfattelse (selvidentitet) og en fornemmelse af, at man som menneske har en portion af uforanderlighed i sig (sin identitet).

I bogen ”*Sociologi og modernitet*”^[7] arbejder Erik Laursen med tre perspektiver på identitet:

1. *Selvidentitet*; den identitet der opleves af personen ved selvrefleksion.
2. *Personlig identitet*; bekendte menneskers opfattelse af personens identitet.
3. *Social identitet*; ubekendte menneskers opfattelse af personen.

Jeg beskæftiger mig først og fremmest med selvidentitet i denne opgave, men denne kan ikke isoleres fra personlig- og social identitet. Selvidentiteten udvikles ifølge George Herbert Mead[8] gennem en internalisering af især den personlige identitet. Kommunikationen med de nære omgivelser og deres opfattelse af individet får således afgørende betydning for udviklingen af selvidentiteten.

3.3 Livsstil – levevilkår - livsform

Livsstil er den adfærd, der kan beskrives; fx unges bevidste eller ubevidste levemåder[9]. Jeg vil senere vende tilbage til livsstilsbegrebet med Anthony Giddens. Livsstil forveksles ofte med det beslægtede begreb "livsform", der især relaterer til forholdet mellem arbejde og fritid. Livsform skal ikke forstås som livsstil. På tværs af livsformer kan folk have samme livsstil. Ligeledes skal livsformer ikke betragtes som subkulturer, dvs. som grupper med fælles normer og værdier. Livsform er heller ikke identisk med *levetilvilkår*. Levetilvilkår[10] er det, der er nødvendigt og relevant for en given livsform. Hver livsform har en indre struktur, der kræver bestemte vilkår for at kunne eksistere. I denne sammenhæng er kun de vilkår, der er nødvendige for livsformens kontinuitet, relevante. Findes sådanne vilkår ikke, kan livsformen være truet. Livsformen muliggøres af, at der er bestemte levetilvilkår til stede i samfundet. Livsformerne er ikke statiske konstruktioner, men under stadig forandring i og med at de tilpasser sig de varierende levetilvilkår i samfundet.

Samfundet kan med livsformsbegrebet opdeles i tre hovedgrupper. I hver hovedgruppe har individet sin egen måde at leve på og sine egne værdier og forsvaret dem som de rigtige[11]. Livsformerne er interessante for min problemstilling, fordi individets forhold til arbejde og valg af livsstil i fritiden har stor indflydelse på dets forbrugsvalg.

3.3.1 Den selverhvervende livsform

Som navnet antyder, er den selverhvervende livsform den, hvor folk ejer egen virksomhed. Der er groft sagt ingen forskel mellem arbejde og fritid. Man er sin egen herre, og man er stolt af det, man har opnået - og man er, så længe det går godt, ikke afhængig af andre. Den selvstændige er, for at beholde denne livsform, villig til at ofre meget. Lønnen behøver ikke at være særlig stor, og der er heller ikke så meget fritid. For at bevare livsformen må familien komme i anden række, selvom den er et vigtigt led i at få virksomheden til at bestå.

3.3.2 Lønarbejde livsformen

Her er der en skarp adskillelse af arbejde og fritid. Man arbejder for at have råd til at holde fri. Det skal dog ikke forveksles med, at man ikke bryder sig om sit arbejde, eller ikke har et nært tilknytningsforhold til sin arbejdsplads. Familien spiller en stor rolle i lønarbejderlivsformen. Den er vigtig som en del af fritiden. I denne livsform er familien kaldt for et "servicecenter".

3.3.3 Den karrierebundne livsform

Denne livsform er som navnet antyder tæt forbundet med arbejdet. Karrieren har topprioritet i ens liv, og alt andet kommer derefter. Man stræber efter toppen, ikke kun fordi det giver flere penge, men også fordi toppen byder på de mest spændende arbejdsopgaver og magt.

Fritiden skal planlægges nøje, så den passer til arbejdet. Man går på de "rigtige caféer", går i de "rigtige" Hugo Boss-habitter og spiller golf eller squash med de rigtige venner. Familien skal helst bakke op om karrieren og kommer i anden række.

3.4 Børn og unge:

Når jeg refererer til gruppen "børn", mener jeg fra 15 år og nedefter. Ungdommen indbefatter i min definition gruppen af 15-25-årige. Dette er af hensyn til mit statistiske materiale.

Den økonomiske og sociale udvikling og det stigende krav om uddannelse har forlænget ungdommen. På den anden side er barndommen og til dels også ungdommen blevet forkortet, da børn i dag gennem kulturelt forbrug af medierne har adgang til samme erfaringer som voksne i en tidlig alder[12]. Ungdomskultur peger i dag langt fra i samme retning, men det har i denne opgave været nødvendigt at generalisere på dette punkt og betragte ungdommen som en samlet størrelse med nogle karakteristiske træk.

Inden jeg påbegynder min analyse af forbrugets rolle, er det nødvendigt kort at karakterisere samfundsudviklingen mod et globalt samfund og ændringerne i individets muligheder for udvikling af identitet.

4. Overgangen fra det traditionelle til det højmoderne samfund

Det traditionelle samfund er domineret af en ”*simpel kompleksitet, dvs. et enkelt forhold mellem hver for sig på den tid uudgrundelige størrelser, menneske og natur...*”[\[13\]](#) Omgangen med andre mennesker foregår fra den plads, man indtager i samfundet, og holdninger og værdier bliver dannet ud fra en stærk tro på Gud.

Det traditionelle samfund før industrialiseringen udviklede sig i samme takt som videnskaben. Det blev til det industrielle samfund. I dette samfund bliver nye arbejdsformer udformet og urbaniseringen tiltager, hvilket bidrager til udvikling af diverse organisationer og institutioner. Omgangen borgerne imellem bliver præget af klassebevidsthed, hvor man organiserer sig med sine ”ligeværdige”. Her bliver kompleksiteten større, og forholdet mellem borgerne i samfundet bliver præget af organisationer, der alle er med til at forme det bureaukratiske Danmark. Troen på Gud bliver erstattet af andre værdier, hvor økonomi, arbejde osv. bliver vigtige for borgeren. Samfundet og strukturerne er stadig forholdsvis nemme at overskue, forstået på den måde, at man kan se sammenhænge i samfundets forskellige funktioner. Det industrielle samfund bliver også kaldt det moderne samfund.

Med computeren, Internettet og udbredelse af informationsteknologi er man begyndt at karakterisere det nuværende samfund som hyperkomplekst, postmoderne eller højmoderne[\[14\]](#). Man kan betegne det højmoderne samfund som et samfund med utallige muligheder for den enkelte. Den teknologiske udvikling har været med til at udviske statsgrænser i overført betydning, og dermed gjort verden mindre. Man snakker om den globale landsby, hvor globale miljøproblemer, hungersnød, sygdomme osv. er blevet til fælles problemer, og kommunikation mellem forskellige lande er lige så nem som mellem naboer.

Samtidig med at Danmark er blevet en nation i verdenssamfundet, kan man også sige, at den enkelte borger er blevet mere frigjort fra det fælles. Den enkeltes muligheder er større end aldrig før, og tilværelsen er præget af en utrolig omskiftelighed, hvor vi bestandigt skifter mellem forskellige livsarenaer; job, familie, venner, idrætsforeningen osv.[\[15\]](#) Det karakteristiske ved det højmoderne samfund er, at det fortløbende udvikler sig i et højt tempo, og at det selv er klar over det; dvs. en form for refleksivitet.

Der er blandt sociologer uenighed om, hvorvidt vores samfund kan karakteriseres som moderne/højmoderne/senmoderne; altså i slutningen af den epoke, der startede med oplysningstiden[\[16\]](#), eller om vi kronologisk har forladt det moderne og befinder os i en ny samfundsepoke, det postmoderne/hyperkomplekse/refleksivt moderne. Diskussionen går[\[17\]](#) på om samfundet kan iagttages som en stratificeret orden med en overordnet instans og fornuft, eller om samfundet nærmere er højdifferentieret med delområder, der varetager hver deres funktion med hver deres fornuft.

Giddens og Ziehe har begge en ”moderne” samfundsopfattelse, hvorimod Bauman blander begreberne moderne og postmoderne. Jeg tolker det, som om Bauman ikke finder diskussionen væsentlig for hans teori. Niklas Luhman argumenterer for, at vi først nu kan tænke moderne om det moderne, og at samfundet således har forladt moderniteten[\[18\]](#). Dette får konsekvenser for synet på læring, overførsel af information og forebyggelse, hvilket jeg vil vende tilbage til i min afsluttende perspektivering.

Jeg vil nu begynde med at gøre rede for Giddens teori, som jeg skal bruge til at undersøge, hvilke forhold der påvirker individets udvikling af selvidentitet i det højmoderne.

5. Anthony Giddens

Anthony Giddens er én af vor tids store sociologer, hvis senere værker har været centreret omkring moderniteten og kendetegnene ved det posttraditionelle samfund. I 1991 udgav han "Modernity

and Self-Identity" som i 1996 blev oversat til dansk og udgivet under titlen "Modernitet og selvidentitet". Dette værk ligger til grund for min analyse af identitetsdannelse i det højmoderne samfund.

Giddens tager udgangspunkt i en forandret verden, der er gået fra det traditionelle samfund til det højmoderne. Det højmoderne samfund er frem for alt karakteriseret ved udlejring af tid og rum og dermed også skabelsen af et risiko/tillids-forhold til omverdenen. Ved udlejring af tid og rum behandler Giddens de sociale relationer, der bliver "løftet" ud af deres lokale sammenhænge og gendannet på tværs af uafgrænsede tid-rum-områder.^[19] Der findes to udlejningsmekanismer, som består af de to abstrakte systemer *symbolske tegn* og *ekspertsystemer*. Indholdet inden for disse områder har også været at finde i det industrielle samfund, men i højmoderniteten har det fået en betydning og et tempo, der giver det en speciel betydning for udformningen af menneskers levevilkår i det højmoderne samfund. Symbolske tegn repræsenterer udvekslingsmedier fx penge, der i højmoderniteten bærer præg af et mere abstrakt og sofistikeret system end tidligere. Ekspertsystemer repræsenterer den omfattende viden inden for alle områder, det være sig både teknologisk viden og viden om sociale relationer og individets intime verden. Den enkelte er nødt til at specialisere sig for at være efterspurgt på arbejdsmarkedet, og som forbruger bliver det sværere at overskue markedet, der kræver tolkningskompetence. Det bliver fx sværere at se indholdet af varerne uden at kunne tyde E-numre.

Med ophævelsen af forholdet mellem tid og rum og den følgende udlejningsproces i de to beskrevne abstrakte systemer, kan man betragte verden som en verden med én erfaringsramme. For eksempel betyder mit daglige forbrug af kaffe, at en kaffebonde i Colombia bliver holdt i det moderne slaveri ved en uretfærdig udbytning mellem i- og ulande. Samtidig vil et evt. stop af kaffeforbrug for mit vedkommende resultere i, at kaffebonden slet ikke kan afsætte sine afgrøder og dermed ikke skabe en indkomst og brødføde sin familie. Politisk forbrug er et eksempel på en verden med én fælles erfaringsramme. Frankrigs atomprøvesprængninger ved Muoroa i Stillehavet i 1996 betød en boykot af franske vine i en periode. Selvom vi i Danmark intet direkte kunne mærke til sprængningerne, er det den fælles klode Frankrig eksperimenterer med, og ved at handle som politisk forbruger kan man "ramme" Frankrig på deres vineksport. Dermed får man givet udtryk for sin mening. I forhold til specielt økologiske og nukleare risici betegner Giddens verden som en verden, hvor ingen kan holde sig udenfor^[20]. Samtidig med at verden er blevet en verden med én erfaringsramme, er den også en verden, der i langt højere grad er splittet og fragmenteret.^[21] De abstrakte systemer kombineret med den teknologiske udvikling, der især øger mulighederne for kommunikation og informationer i forhold til tid-rum, resulterer i et anderledes sandhedsbegreb. Viden kan godt være accepteret som sand, men er altid åben for revision og må muligvis forkastes på et senere tidspunkt^[22]. Tvivl ligger altså som en faktor i de abstrakte systemer *symbolske tegn* og *ekspertsystemer*. Ofte betyder ekspertsystemerne også, at der ligefrem er modsatrettet viden, som det enkelte individ skal forholde sig til. Tillid og risiko bliver således et grundlæggende aspekt i det højmoderne samfund.

5.1 Selvet i det højmoderne samfund

Forholdet mellem selvet og kroppen tager udgangspunkt i det holistiske menneskesyn, hvor kroppen og selvet ikke betragtes som to selvstændige enheder med hver sine funktioner, men som to dele der er betinget af hinanden. Kroppen er sansemediet, der er indgangen til sansning af omverdenen, og selvet er grundlaget for erkendelse og forståelse af sanseindtrykkene. Derudfra udtrykker mennesket sig gennem kroppen, hvilket skal forstås på den måde, at selvet ikke "bare" er formet af omverdenen, men formes gennem menneskets udvikling af en selvidentitet.^[23]

Et vigtigt kendetegn ved mennesket i det højmoderne samfund er refleksiviteten. Det enkelte menneske ved godt, at det, der er sandhed i dag, muligvis er usandt i morgen. Som nævnt ovenfor er det grundlæggende aspekt i højmoderniteten risiko og tillid. De forskellige risici er mennesket klar over, og det handler derfor også derudfra. Tillid er ofte noget ikke-bevidst, men kan bevidstgøres af den enkelte^[24]. De to forskellige bevidsthedsformer, som betinger eller bliver betinget af risiko eller tillid, kalder Giddens *diskursiv bevidsthed* og *praktisk bevidsthed*.

5.2 Diskursiv og praktisk bevidsthed

Diskursiv bevidsthed er karakteriseret ved en bevidst refleksivitet. De mange sammenhænge, mennesket i det højmoderne samfund befinder sig i, betinger, at det enkelte menneske konstant overvåger omstændighederne for sine handlinger og derudfra laver en refleksiv fortolkning af karakteren af og begrundelsen for den adfærd, det er i gang med^[25]. Med andre ord kan man sige, at den diskursive bevidsthed er kendetegnet ved en bevidst fortolkning af omgivelserne og sig selv og er dermed også medvirkende til løbende at sætte

spørgsmålstegn ved accepteret viden.

Praktisk bevidsthed er en bevidsthedsform, der er "ikke-bevidst". Den praktiske bevidsthed er ikke ubevidst, da den modsat den ubevidste kan bevidstgøres. Praktisk bevidsthed er så at sige bevidstheden om de ting, som ikke kræver fortolkende adfærd hver gang, mennesket kommer i kontakt der med, og kan på det praktiske niveau karakteriseres som en refleksiv handlingsregulering. På det eksistentielle niveau kan man tillægge praktisk bevidsthed følgende betydning. Dét at køre i bil kan resultere i den enkeltes død. Dette bliver bekræftet hver dag i avisen, hvor man kan læse om dødsulykker på vejene, men alligevel tænker man ikke sådan hver gang, man sætter sig ud i bilen. At det er farligt at køre bil ligger i den praktiske bevidsthed, og det er bare en lille del af hele den ydre verdens realitet. Rutiner spiller en meget stor rolle i konstitueringen af den praktiske bevidsthed. Den praktiske bevidsthed, og de rutiner den reproducerer, er således måden at holde angst ude. Risikoaspektet bliver således holdt "i snor", og uden den praktiske bevidsthed til en "ikke-bevidstgørelse" af eventuelle risici ville en menneskelig tilværelse være umulig[26].

Den praktiske bevidstheds rutiner kan medføre en række "utilsigtede konsekvenser", som der imidlertid kan rettes op på, når man bliver opmærksom på dem.

Ved at reflektere over sammenhængen mellem sine egne handlinger og de utilsigtede konsekvenser kan man gøre den praktiske bevidsthed diskursiv, men kun for igen at glide over i nye hverdagsrutiner, eftersom det ikke er muligt konstant at skulle reflektere over sine handlinger. Denne "handlingsrationalisering" er nødvendigt for at kunne få hverdagen til at hænge sammen og som middel til at opbygge en "ontologisk sikkerhed"- en følelse af orden og kontinuitet for selvet. Der er således en flydende overgang mellem den praktiske og den diskursive bevidsthed, og handlingsmønstre der hele tiden forandres og rutineres. Derimod er handlinger, som er styret af de ubevidste motiver, yderst vanskelige at gøre eksplicite og reflektere over og dermed også vanskelige at ændre.

5.3 Selvidentitet

Udviklingen af selvidentitet handler i bund og grund om evnen til at holde en særlig fortælling i gang, hvilket går ud over den diskursive og praktiske bevidsthed og dét at være refleksiv aktør. Livsstil er med andre ord betydningskabende for individets hverdag og levevilkår. "Jeg er skater, og derfor hører jeg i hvert fald ikke popmusik, men jeg er mere til Eminem".

Individet skal således besidde et personbegreb, som kan anvendes i forhold til sig selv og andre.[27] Den særlige fortælling refererer til individets egen biografi og dermed forståelsen af sig selv. Giddens betegner selvidentitet således: "Selvidentitet er ikke et særligt træk eller en samling af træk, som individet besidder. Den er selvet som det refleksivt forstås af personen på baggrund af vedkommendes biografi"[28].

Giddens forholder sig ikke til, på hvilket tidspunkt i individets liv selvidentiteten dannes og udvikles, men beskriver udviklingen som en livslang proces. Det er min tese[29] at oplevelser, erfaring og erkendelse i barndom og ungdommen i højere grad påvirker individets identitetsdannelse end i voksenlivet og alderdommen. Identiteten vil altså lukke sig mere og mere sammen med alderen, hvilket er et vigtigt argument for at arbejde med børn og unges bevidsthed som forbrugere i en tidlig alder.

Det højmoderne samfund medvirker til, at det enkelte individ i sin hverdag kommer i berøring med mange forskellige situationer og miljøer. At holde sin egen særlige fortælling i gang, og dermed konstruere sin egen biografi, stiller krav til opretholdelsen af individets selvidentitet. Denne selvidentitet sikres igennem kontinuiteten, som skal forstås som de vedvarende følelser af at være en person i et kontinuerligt selv og krop[30]. For at kunne opretholde selvidentiteten, og dermed følelserne af et kontinuerligt selv og krop, i forskellige interaktionsmiljøer danner individet forskellige delidentiteter i hvert miljø. Dog indskærper Giddens, at individet opretholder konstanter i selvidentiteten jf. definitionen i begrebsafklaringen, der er et af de væsentligste midler til at bevare sammenhæng i selvidentiteten[31].

Konstanter i selvidentiteten giver sammenhæng, og i det højmoderne samfund, som er karakteriseret ved pluraliserede interaktionsmiljøer, bliver begrebet "livsstil" en meget vigtig faktor i opretholdelsen af disse konstanter.

5.4 Livsstil

Når man hører ordet *livsstil*, tænker man normalt på materielle ting såsom indretning af huset, valg af bil osv., men livsstil er mere end det. Livsstil er ikke bare et valg om, hvorvidt man vil følge en livsstil eller ej, men det er en betingelse i højmoderniteten, fordi der her er en

mangfoldighed af muligheder. Livsstil bliver således til alle de små rutiner, der dannes i hverdagen, og spænder fra materielt forbrug til handlemåder. Disse rutiner giver tilsammen en ydre form til den særlige fortælling, der er grundlaget for selvidentiteten[32]. Dermed viser individet sig selv og specielt omverdenen gennem sine livsstilsvalg, hvilken type det er og hvilke værdier det bekender sig til. I forhold til ovenfor nævnte identitetsforskelle i forskellige interaktionsmiljøer, kan man lave en parallel til forskellige livsstile i disse interaktionsmiljøer. Handlemåderne i et miljø kan være helt anderledes end i et andet miljø, hvor Giddens betegner disse forskellige miljøer som *livsstilssektorer*. En livsstilssektor vedrører et tid-rum-udsnit i en persons overordnede aktiviteter, der sammenlagt (alle de forskellige livsstilssektorer) gøres sammenhængende i adfærden på tværs af tid og rum[33].

Individets valg af livsstilssektorer handler om at ”*man beslutter at blive en del af et miljø*”[34]. Spørgsmålet er så meget nærliggende, om denne beslutning er rationel.

Den økonomiske nytte lære[35] eller utilitarisme betragter grundlæggende forbrugeren som rationelt handlende ud fra hvilke beslutninger, der giver størst nytte inden for rammen af markedspriser og indtægt. Valget af livsstil tages imidlertid på baggrund af gruppepres, rollemodeller, socioøkonomiske omstændigheder, og der er således mange andre parametre, som forbrugeren forholder sig til i valget af livsstil. Som jeg senere vil fokusere på i min afsluttende perspektivering, kan forbrug, som ud fra en økonomisk betragtning (om stor andel reel værdi i samlet værdi) synes irrationelt, være ganske meningsgivende for den enkelte forbruger. Eksempelvis er Carlsbergs kildevand på flaske pumpet direkte op fra undergrunden af et vandværk og koster trods det ca. 1000 gange så meget som det samme vand fra hanen. Det købes i stor stil som et livsstilsprodukt.

Valget af livsstil er afgørende for individets følelse af ontologisk sikkerhed. En person kan derved så at sige søge tilflugt i en livsstil for at begrænse angsten for skam. Man kan ud fra denne betragtning vælge at se børn og unges forbrug som en søgen efter fællesskab i en tid med stigende individualisering. Forbrugsgoderne bliver symboler, som er nødvendige at besidde for at være en del af et særligt miljø. Min oplevelse af de unge i forbrugersammenhæng[36] er, at børn og unge er meget fokuseret på forbrugsgodernes symbolværdi og dens sammenhæng med prisen. Mobiltelefonen skal helst hedde Nokia, og det er bestemt ikke ligegyldigt, om man drikker Coca Cola eller Harboe Cola. Et godt køb er en aktuel mærkevare, der er sat betydeligt ned i pris. Ragnhild Brusdal påpeger[37], at den store mængde tid, unge bruger på at kigge på butikker uden at købe noget, bruges på netop at orientere sig om varernes symbolværdi og pris.

Et yderligere træk ved selvidentitet og livsstil er livsstilsvalgene i forhold til selvidentitetens *ideale selv*. Livsstilsvalg kan leve op til det ideale selv eller omvendt. Hvis de livsstilsvalg, man foretager, lever op til det, resulterer det i en stolthed, hvor det i modsat fald resulterer i skamfølelse.[38] På denne måde kan man sige, at livsstilsvalgene bliver foretaget på baggrund af realistiske refleksive overvejelser.

5.5 Livsplanlægning

Livsstilssektorerne kan sammenlagt benævnes som en persons adfærd på tværs af tid og rum jf. ovenstående, og denne tese kan kombineres med refleksiviteten i moderne social aktivitet, hvor den enkelte person er bevidstgjort af betydningen af den pågældende sociale aktivitet. Hver person skriver i det højmoderne samfund sin egen biografi.[39] men på baggrund af sociale, kulturelle og økonomiske forudsætninger. De mange alternative livsstilsmuligheder gør et valg af livsstile og livsstilsarenaer nødvendigt, og dermed nødvendiggøres også en livsplanlægning med en tidsmæssigt større horisont. Livsplanlægning får altså en helt afgørende betydning i højmoderniteten, hvor livsstilssektorerne spiller en vigtig rolle i realiseringen af mål eller delmål i livet. Ikke alle unge har de samme muligheder for at vælge livsstil. Ragnhild Brusdal påpeger i sit indlæg i ”Tendenser i unges forbrugeradfærd og ungdomskultur” at de unge differentieres af en uddannelsesmæssig polarisering. IT har medført en øget bevidsthed om ”den rigtige livsstil” og en stræben for at være med på den nyeste udvikling. Dette kan skabe en marginalisering af de grupper, der ikke følger med i denne udvikling.

5.6 Livsstil og forbrug

Ifølge Giddens har kapitalismens udbredelse i det højmoderne samfund medført at den markedsstyrede individuelle frihed bliver rammen for individets selvudfoldelse[40]. Selvets projekt kan blive ensbetydende med besiddelse af ønskede varer og kunstigt udformede livsstile. Forbruget bliver derigennem en substitut for den ægte selvudvikling, hvilket vi senere med Thomas Ziehe skal se nærmere på.

Giddens er på dette område inspireret af Zygmunt Bauman, og jeg finder det således nærliggende efter en kort opsummering at udvide problematikken med udgangspunkt i hans teori.

5.7 Opsummering og perspektivering

Ved hjælp fra Giddens vil jeg konkludere, at identitetsdannelsen i det højmoderne samfund er en løbende refleksiv proces. Individet er selv ansvarlig for at danne sig selv; holde sin fortælling i gang, da samfundet og dets institutioner er i konstant opbrud og udvikling. I dette individuelle projekt bliver forbrugsgoder vigtige symboler individet kan bruge i sin identitetsdannelse. Ikke alle har lige muligheder for at opnå goderne, og dette kan skabe en marginalisering af visse grupper af de unge.

Viden er i højmoderiteten udlejret i *ekspert- og symbolsystemer*, der gør specialisering nødvendig. Individet må således sande, at det kun kan overskue en lille del af den samlede vidensmængde. Modsatrettet viden er et faktum, individet må forholde sig til. Individet må medregne en række risikomomenter, da risiko og tvivl ligger indlejret i eksperter-systemerne; intet kan således tages for givet eller sikkert.

Udviklingen af især eksperter-systemer, som forudsætter tillid, har gjort markedet mindre gennemsigtigt. Den enkelte forbruger kan have svært ved at gennemskue, hvad fx fødevarer indeholder og lægger derved sin skæbne i producenterens hænder. Det er min opfattelse, at denne udvikling skal modsvares med forbrugerundervisningen.

Mediering får en afgørende betydning for individets erfaring og handling i det højmoderne. Individet tilbydes konstant erfarede erfaringer igennem medierne, hvilke også indeholder tvivl- og risikoaspektet. Individets egne handlinger er ligeledes kendetegnet med en form for *handlingsmediering*^[41] gennem adskillelsen af tid og rum. Konsekvensen af handlingerne er således ikke altid synlige for individet og kan således have *utilsigtede konsekvenser*.

Praktisk bevidsthed i form af vaner og rutiner bliver det beskyttende hylster, der skal opretholde individets følelse af *ontologisk sikkerhed*.

Da dannelsen af selvidentitet er et personligt projekt, bliver valg af *livsstil* og *livsplanlægning* afgørende for individets sociale- og selvidentitet. De mange arenaer individet optræder på kan betragtes som livsstilssektorer med tilhørende delidentitet. Individet iscenesætter sig selv alt efter, hvilken kontekst det befinder sig i, hvilket medfører en fare for at konteksten bliver vigtigere end identiteten. Binds delidentiteterne således ikke sammen af en stærkt kerneidentitet, kan det medføre manglende sammenhæng i identiteten.

Forbrug bliver afgørende for skabelsen af delidentiteter, der hver især stiller krav om det rigtige udstyr og påklædningen osv. Det bliver derfor interessant at se på forbrugets rolle i det højmoderne. Det vil jeg gøre med hjælp fra Bauman, der bl.a. mener, at forbruget skaber individualisering og polarisering i samfundet, da ikke alle har lige mulighed for at opnå forbrugsgoderne.

6. Zygmunt Bauman

Den polsk-engelske sociolog og filosof Zygmunt Bauman beskriver samfundsudviklingen i bøgerne "*Globalisation – The human Consequences*" og "*Work, Consumerism and the New Poor*" fra henholdsvis 1998 og 1997. Begge bøger er oversat til dansk og de danner sammen med Baumans gæsteforlæsning "*Living Together on a Full Planet*" i Grundtvigs Hus 22/11 - 2002 grundlaget for karakteristikken af vores samfund som et forbrugersamfund.

Den gennemgående diskussion hos Bauman er, hvordan udviklingen mod de globale og posttraditionelle eksistensvilkår ændrer på de sociale relationer på forskellige planer. Bauman lægger vægt på de menneskelige konsekvenser, når samfundet bevæger sig fra producent- til forbrugersamfund.

Ifølge Bauman var mennesket i industrisamfundet, som han også betegner som producentsamfundet, fastholdt af og medskaber af arbejdetikken.

Arbejdetikken^[42] bygger på to præmisser om, at man 1) som arbejdstager kan yde et stykke arbejde, som andre vil betale for og 2) at man vil fortsætte med at yde, selvom det man som arbejdstager har opnået, er tilfredsstillende eller i hvert fald nok til at sikre overlevelse^[43].

Alternativet til lønarbejdet på fabrikken i producentsamfundet var generelt så dårligt, at det fik det slavelignende arbejde til at fremstå som eneste redning fra indespærring på fattiggården. Lønnens ringe størrelse sikrede, at arbejdstagerne af kapitalbesidderne kunne udnyttes optimalt, da familiens forsørgelse og overlevelse krævede deres maksimale indsats af arbejderne i en tid uden socialt sikkerhedsnet.

Kapitalens interesse i at fastholde arbejdstagerne i denne trældom skyldes deres afgørende betydning for vækst og fremskridt. Udvidelse af produktionen krævede automatisk en tilsvarende udvidelse af arbejdsstyrken.

De fattige var først og fremmest karakteriseret ved deres manglende arbejdsdygtighed; de var arbejdsløse og var til skræk og advarsel for de arbejdsdygtige deponeret til en kummerlig tilværelse som fattiglemmer på fattiggården.

Bauman mener, at nutidens samfund kan karakteriseres som et samfund, hvor forbrug har erstattet arbejdsdelingen som integrationsmekanisme. Der er sket en ændring fra arbejdsetik til en forbrugeræstetik, der har den enkeltes forbrugers nydelse igennem sansning i højsædet.

Det vestlige samfund dikterer først og fremmest pligten som forbruger for dets medlemmer. Opretholdelse af forbruget bliver argumentet for at fortsætte arbejdet især for individer, der bærer den karrierebundne livsform. I forbrugersamfundet kommer ”det gode liv” til at handle om at forbruge, og taberne bliver de ressourcetsvage, som ikke har uanede muligheder for forbrug. Status og social anerkendelse kommer derved til at afhænge af muligheder for valgfrihed. Valget bliver sat lig med frihed i liberal forstand og er afgørende, fordi vi vil have lov at vælge, og vi sætter pris på at have muligheden for at afholde andre for at bruge, hvad vi har valgt. Identitetsdannelsen i forbrugersamfundet bliver derved ikke realiseringen af et bestemt projekt, men et spørgsmål om at holde alle muligheder åbne.

Menneskene i den vestlige verden bliver for producenterne interessante i rollen som forbrugere og ikke som arbejdstagere. Fattigdom er i dag således først og fremmest karakteriseret ved manglende muligheder for at udfylde rollen som forbruger. Bauman anser skellet mellem fattig/ikke-fattig som et spørgsmål om kultur; En fattig amerikaner kan med en inders øje let fremtræde som en velstående mand. Der findes ikke et biologisk mindstemål, som vi mennesker lægger til grund, når vi oplever andre eller os selv som fattige. Det, som giver udslaget, er derimod vores særegne kulturelle standarder for det, som er materielle mindstemål for et menneskeværdigt liv[44].

Penge er i forbrugersamfundet ikke kun interessante i deres rolle som penge, der kan akkumuleres til flere, men i højere grad som nye muligheder for forbrug.

Det specielle ved integrationen i forbrugersamfundet er, at forbrugerne er alene, selvom de handler sammen[45]. Forklaringen er, at forbrugeren jagter æstetikken[46] – der modsat etikken lægger vægt på samlet veludført pligt, handler om den enkeltes sublime oplevelse, selvom det foregår blandt andre i et fyldt stormagasin. Bauman er således fortalende for at se udviklingen til forbrugeræstetik som en individualisering. Denne pointe er interessant i lyset af mit jævnlige stillede spørgsmål til de besøgende elever i Forbrugerhuset. Eleverne føler ikke, at de alene har magt og indflydelse som forbrugere, på trods af, at mange af dem køber de samme ting og tilmed de samme steder. Muligheden for at handle i samlet flok ligger fjernt for dem.

6.1 Behov og forbrug

Bauman påpeger, at det vanlige forhold mellem behov og tilfredsstillelse er vendt på hovedet i forbrugeræstetikken. Løftet og håbet om behovstilfredsstillelse kommer tidsmæssigt før behovet, som bliver des mere interessant, jo mindre vi kender til det.

I jagten på ikke tidligere erfarede oplevelser udsættes vi som forbrugere derfor konstant for fristelser, der kan opfylde behov, vi selv ikke var klar over vi havde[47]. Søgeprocessen efter fristelser og attraktioner bliver lyksalighed i forbrugeræstetikken, hvor forbrugsbegæret ikke begærer tilfredsstillelse, men blot yderligere begær[48]. Forbrug bliver med andre ord som at drikke saltvand, når man er tørstig.

Terhi-Anna Wilska opdeler i ”Tendenser i unges forbrugeradfærd og ungdomskultur” de finske unge i to hovedgrupper: *de hedonistiske* og *de økonomiske*. De hedonistiske har på trods af deres ofte større økonomiske råderum end de økonomiske en følelse af aldrig at have penge nok. Disse har større risiko for at ende i en ond forbrugerspiral: Jo mere de forbruger, desto mere ønsker de sig af forbruget. Der er altså formentlig en risiko for at grupper af unge også i Danmark vil havne i en ond forbrugerspiral, hvor besiddelse af varer bliver en erstatning for ”rigtig” selvudvikling, og hvor det er meget svært at blive tilfreds med sig selv og ens liv.

6.2 Arbejdsetik

Det ser ifølge Bauman ud som om arbejdet under højmoderniteten har ændret betydning og karakter. Arbejdet drejer sig ikke længere kun om overlevelse, men er en af de vigtigste kilder til identitet og status. Arbejdet fastsætter dels individets økonomiske struktur, og dels rammerne for den sociale struktur, fordi arbejdet skaber tidsstrukturer og er med til at definere sociale relationer. Generelt set har arbejdet forskellige betydninger alt efter, hvilken klasse og hvilket køn man er. Arbejdsetikken bygger som sagt på moralske principper om: At

enhver skal yde for at kunne nyde og kontinuerligt stræbe efter mere, og selve anerkendelsen af arbejdet består i udløsning af løn og knytter derved an til markedets princip om køb og salg. I arbejdsetikken var fokus rettet mod form, ikke indhold, det vil med andre ord sige, at der lå en indirekte ligeværdighed mellem forskellige former for arbejde. Gennem arbejdet var den enkelte med til at gøre sin pligt i samfundet og blev derved en del af fællesskabet. I denne henseende bliver arbejdsetikken lig med modernitetens "ordensetik" *Panopticon*, hvor kontrol og underordning er de centrale mekanismer. Med kritiske briller kan arbejdsetikken anskues som en disciplinerende etik, hvor behov i vid udstrækning bliver adskilt fra arbejdets udførelse[49].

Den (høj)moderne udvikling peger i retning af den individuelle forbrugeræstetik. Inden for dette perspektiv er det centrale både form og indhold i arbejdet. Arbejdets funktion er stadig knyttet til det økonomiske aspekt, men kravene til arbejdet går også på udfordringer og rigere oplevelser. Man kan sige, det er blevet en rettighed at nyde, og æstetiske oplevelser gennem arbejdet er i fokus frem for pligt. Under arbejdsetikken besad alle former for arbejde en værdighed. Forbrugeræstetikken betyder, at jobs uden oplevelsesorienteret tilfredsstillelse er blottet for værdi. I denne forbindelse taler Bauman om to kategorier af jobs: de "spændende" og de "kedelige". Sidstnævnte er de standardiserede og rutinerede jobs, for eksempel ufaglærte kvinder i industrien, der typisk vil være bærere af en lønarbejderlivsform. Disse anses for at være usle og kedelige jobs, fordi de ikke som de spændende jobs giver mulighed for oplevelser, selvrealisering og udfordringer[50].

6.3 Arbejde og identitet i forbrugersamfundet

Det er interessant for min problematik at se nærmere på arbejdets ændrede betydning. Arbejdet har stor betydning for individets livsform og for mulighederne for at vælge livsstil, hvilket betyder at forståelsen af forholdet mellem arbejde, økonomi og forbrug blive afgørende for forståelsen af individets muligheder for identitetsdannelse.

Arbejdet som identitetsskabende faktor har fået en anden betydning end tidligere. Principperne for arbejdstid ser ud til at være under forandring. Tidligere var det eliten på arbejdsmarkedet som arbejdede mindst – i dag er det nærmest omvendt, arbejdet er blevet et kald for de få. I disses liv glider arbejdsliv og hverdagsliv sammen som i den karrierebundne - og selverhvervende livsform og er essensen af et oplevelsesorienteret liv. Alle andre end eliten har svært ved at arbejde efter kalds-tankegangen, fordi det fleksible arbejdsmarked stiller krav om fortsat omstillingsparathed og fornyelse. I forlængelse heraf er rammerne for dannelse af identitet gennem arbejdet også blevet mere flydende. Selvom Bauman argumenterer for, at arbejdet har fået en anden og mindre betydning, så udstikker arbejdslivet dog visse rammer for identitetsdannelse, fordi arbejdet giver anerkendelse og status, såfremt det er et "spændende" job. Opsummerende kan det siges, at under modernitetens samfund eksisterede den gamle form for arbejdsetik, hvor det var værdigt og gav status i sig selv at have arbejde – ligegyldigt hvilken funktion man udførte. Det vigtigste var, at man deltog til opretholdelsen af fællesskabet. I Baumans forbrugersamfund er arbejdsetikken blevet erstattet af forbrugeræstetikken, hvor oplevelse og nydelse er i højsædet. Disse vilkår betyder, at det er nedværdigende kun at arbejde for livets opretholdelse, og der er ikke den samme respekt om en "rigtig" arbejder. Med andre ord: værdigheden ved alene at udfylde en funktion og deltage på arbejdsmarkedet synes at ændre sig på det højmoderne arbejdsmarked.

Den teknologiske udvikling har minimeret behovet for arbejdskraft, og downsizing af virksomheder med nedskæringer på personaleområdet som følge ses som fremskridt. Multinationale virksomheder kan med fordel flytte eller true med at flytte produktionen til egne af verden, hvor lønningerne endnu er lave og kravene til en etisk forsvarlig produktion er mindre. Dette medfører hvad Bauman betegner *skilsmisken mellem magt og politik*[51]. Nationalstatens politikere må føje sig, når den multinationale kapital dikterer retningen. Tidligere var producenterne interesserede i at opretholde velfærdsstaten, da den leverede og kvalificerede arbejdskraften, men arbejdskraft er ikke længere efterspurgt, og velfærdssamfundet har derfor sorte udsigter.

6.4 Globalisering

Globalisering er både et socialt og et kulturelt fænomen.[52] Ifølge Bauman er globalisering kendetegnet ved en flydende og foranderlig karakter. Internationalisering refererer derimod primært til processer, hvor der sker en politisk institutionalisering overnationalt, og hvor målsætningen er at regulere de globale bevægelser. Globalisering er ifølge Bauman både integrerende og disintegrerende, heri består den latente spænding. Bauman reagerer stærkt mod globalisering, fordi det har fået sin egen sandhedsværdi, og fordi der i termen globalisering ligger et nyt magtforhold symboliseret ved *turisten* og *vagabonden*[53]. Førstnævnte hører til eliten, der har kapital og teknologi til disposition, den gruppe der globaliseres. Men hovedparten er i tid og sted bundet til en lokalitet. På toppen af samfundshierarkiet ses turistene og i bunden vagabonden. Turisten rejser hvorhen, han vil, fordi han/hun har lyst. Vagabonden drives derimod frem, fordi hans lokale horisont er utålelig.

6.5 Mobilitet

I Baumans univers indebærer globalisering, at den nationale suverænitet angribes, at lokale kulturer og traditioner undergraves, og at økonomisk og social stabilitet trues. Derfor repræsenterer Bauman en konfliktorienteret tilgang til globalisering. Som illustreret hos Giddens er en af de mest grundlæggende forandringsprocesser i den moderne verden udviklingen i tid og rum, der både kan anskues som en adskillelse og som en sammentrængning. Bauman siger: ”*Rummet blev processeret, centreret, organiseret, normaliseret og frem for alt frigjort fra den menneskelige krops begrænsninger*”[\[54\]](#). Teknologiens udvikling med et globalt informationsnet har yderligere tilføjet et rum, det cybernetiserende rum. Mennesker er ikke længere adskilt af fysiske forhindringer eller tidsmæssige afstande, men kan mødes på tværs af tid- og rumafgrænsning. Når tiden bliver adskilt fra rummet, betyder kun hurtighed og acceleration noget. Tidsbegrebet bliver dynamisk og fleksibelt og kan derved blive et nyt våben. Det gælder om for hvert enkelt menneske at være med på mange arenaer af gangen ikke mindst arbejdsmæssigt.

Udviklingen i retning af globalisering betyder ifølge Bauman, at forskellene mellem eliten og de stavnsbundne lokale radikaliseres. Store grupper udstødes og slynges ud af globaliseringens centrifuge, da der ikke er behov for dem som arbejdstagere. Rollen som forbruger har de ikke økonomiske ressourcer til spille.

At være fastlåst til en lokalitet, til et rum, betyder, at den enkelte ikke kan rejse hvorhen, han/hun vil, og ikke kan flygte fra forpligtende aktiviteter, som tager tid. Mobilitet ment som evnen til at flytte rundt er således en af de mest eftertragtede værdier i en verden i forandring og bliver derfor en afgørende stateficeringsfaktor mennesker imellem[\[55\]](#).

6.7 Opsummering og perspektivering

Der kan fremhæves følgende karakteristiske træk ved forbrugersamfundet. ”Det gode liv” handler om den individuelle jagt på æstetiske oplevelser gennem forbrug. Forbrug adskiller således mere end det samler individer, hvilket er en vigtig pointe for min problemstilling.

Det stigende forbrug skaber efter min opfattelse en risiko for polarisering blandt især ungdommen, hvor der skabes vindere og tabere afhængigt af, hvem der har mulighed for at være med på bølgen, og hvem der ikke har.

Fristelsen kommer før behovet i forbrugersamfundet og medfører et begær, der ikke fordrer udslukkelse, men blot yderligere begær. Det bliver således aktuelt at fokusere på, hvordan vi fristes med markedsføring, og hvad forbruget egentlig giver den enkelte. En indgangsvinkel kunne være undersøgelse af reel værdi kontra symbolværdi i forhold til livsstil i undervisningen.

Mobilitet og derved evnen til at jage oplevelsen bliver stateficeringsfaktor i forbrugersamfundet. Globaliseringen har derved skabt vindere og tabere symboliseret ved turister og vagabonder. Forbrugersamfundet er den medvirkende årsag til, at skellet mellem arbejdsliv og fritidsliv bliver mere udvisket, for her gælder det for den enkelte kun om at forbruge og nyde. Alle andre end eliten har svært ved at arbejde efter kalds-tankegangen, fordi det fleksible arbejdsmarked stiller krav om fortsat omstillingsparathed og fornyelse. I forlængelse heraf er rammerne for dannelse af identitet gennem arbejdet også blevet mere flydende.

Kapitalens fri bevægelighed og globaliseringens flydende karakter har medført en adskillelse af magt og politik, hvor de multinationale selskaber dikterer samfundsudviklingen.

Jeg forlader her Bauman og retter blikket mod Thomas Ziehe for at fokusere på konsekvenserne af *den kulturelle frisættelse* for skolen og undervisningen deri. Jeg vil ligeledes redegøre for Ziehes mening om, hvor undervisningen skal tage sit udgangspunkt.

7. Thomas Ziehe

Thomas Ziehe er professor i pædagogik ved universitetet i Hannover og har i ”*Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser*” fra 1982 teoretiseret om ungdomskultur og identitetsdannelse efter den kulturelle frisættelse og betydningen af denne for skolen. Dele af dette værk danner sammen med artiklen og ”*God anderledeshed*” udgangspunktet for min brug af Ziehe.

Thomas Ziehe mener som tidligere nævnt, at vi stadig befinder os i det moderne. Han anvender dog betegnelsen det hypermoderne for, at

det moderne er gået ind i en mere hektisk fase, hvor eksempelvis identitetsdannelse ikke længere kan forstås som en lineær bevægelse fra det uddannede barn til den dannede voksne. Snarere er identitetsdannelse et stadigt selvkonstruerende arbejde, der konstant kan tage nye retninger eller udfolde sig forskelligt i forskellige sammenhænge.

Samfundets opbrudstendenser gennemsyner ifølge Ziehe det enkelte individ og gør identitetsarbejdet vanskeligt. Ifølge Ziehe er mennesket i nutidens samfund præget af to afgørende tendenser[56]: 1. teknokratiseringen af forskellige livsområder (på arbejdspladsen, i de politiske processer osv.) og 2. tendensen til ødelæggelse af traditioner (religion, seksualmoral, kønsroller, sociale klasseforhold osv.). Resultatet er dels, at nutidens menneske kan føle sig fremmedgjort og afskærmet, dels at det er *kulturelt frisat*[57].

Individet befinder sig i en ambivalent situation, hvor det på den ene side er frisat fra en borgerlig dannelseskanons ideologier, værdier og tolkningsmønstre. På den anden side betyder fraværet af meningsskabende holdepunkter, at individet er overladt til sig selv i jagten på meningen med tilværelsen gennem en selvrealisering, der skal sikre meningsskabende helhed(er)[58]. Barn- og ungdommen, hvor en vigtig del af identitetsarbejdet foregår, er ikke længere en fredet tid. Ziehe mener, at barndommen er blevet *eksproprieret*[59], idet kapitalismen har ædt sig ind på andre områder end de rent økonomiske. Derved står døren til (den kapitalistiske) voksenverden på vid gab[60]. Udfordringen for børn og unge er ikke længere at opsøge information, men at afskærme sig fra den. Ekspropriationen betyder også, at mange børn og unge gør sig sekundære og ikke primære erfaringer. Erotik, livsstil og følelsesstemninger er blevet oplevelser, som individet kender til gennem det kæmpe medieflow, lang tid før de finder vej til dets kropslige liv. De mange inputs fra medierne, der forsyner os med idealbilleder af det lykkelige liv, betyder, at det kulturelle meningsskabende rum nok er frisat rum, men det er et forfortolket rum, hvor det på forhånd er bløtdelt, hvad der er "hot og not". Moden er en benhård diktator; kroppen skal være toptrænet og tøjet skal have det rigtige mærke i nakken. I meget af det vi foretager os fx tøjet vi iklæder os, maden vi spiser, sportsaktiviteten vi går til, glider den personlige, primære erfaring i baggrunden for kulturel refleksion og symbolisering. Det er essentielt at udsende de "rigtige" signaler.

7.1 Den ændrede refleksivitet

Den vigtige refleksivitet foregår ikke længere overvejende som en "ansigt til ansigt-refleksivitet". I dag foregår identitetsspejlingen ofte gennem mediebilledet, der forsyner os med livsidealer og som tvinger os til en selvvrurdering; "er jeg god nok?". Svaret kan ofte blive et "nej", idet det forkromede idealbillede vi møder imidlertid ikke er realistisk og risikerer at forsyne os med en følelse af fremmedgjorthed. På den ene side er vi frisat til at sikre os en tilværelse som den glitrende skuespiller eller den smukke mand fra reklamerne. Omvendt oplever vi stadig begrænsende faktorer i eksempelvis uddannelsessystemet, forældreforventninger og de genetiske kort, vi nu engang har fået[61].

Når den personlige "ansigt til ansigt-refleksivitet" får lov at indfinde sig, bliver det gennem de personlige relationer, der er et sted, hvor menneskets meningstab og frustrationer skal forløses. Derved bliver der i familierne ofte stillet store krav til det subjektive, meningsgivende "spin off", der bliver formålet med det familiære samvær. Omvendt gør den fortravlede hverdag det meget svært at opretholde en nær og stærk kontakt til familie og nære venner. Endnu en ambivalens. Thomas Ziehe er ikke overvejende negativ i sin holdning til de ændrede samfundsbetingelser for nutidens menneske. Han peger på en række farer, der følger i kølvandet på nutiden, men påpeger, at der ofte er tale om ambivalenser, der derved også rummer muligheder for den enkelte i et identitetsarbejde, han, i større grad end tidligere, selv er herre over.

7.2 Indholdet i undervisningen

Ziehe tager i artiklen "God anderledeshed"[62] udgangspunkt i alle de muligheder, der er blevet skabt i den moderne verden. Artiklen er interessant, da den markerer et skift i Ziehes forfatterskab med rod i erfaringspædagogikken. Ziehe har selv brugt det sproglige billede, at tidligere var målet at få slået skolens vinduer op, så hverdagens realiteter kunne komme ind i undervisningen. Nu er hans ærinde derimod at lukke skolens vinduer igen og præsentere eleverne for noget, der adskiller sig fra deres medierede hverdagserfaringer.

Ziehe peger i artiklen på, at skolerne er blevet bedre udstyrede m.h.t. "hardware". Elevernes kulturelle verden er udvidet, hvilket resulterer i at alle elever har fået meget større muligheder for vidensindsamling og information generelt. Dette åbner store muligheder for elevernes selv-reference, hvilket Ziehe opfatter som et stort fremskridt; de betegner en vinding, men Ziehe kritiserer dog den indsnævrede brug af disse muligheder. Han betegner alle som værende egocentrerede, ikke at forveksle med egoistiske, hvilket kan oversættes til "hvorfor er hele verden ikke som mig?".[63] Eleverne er per natur egocentriske, og Ziehe påstår, at denne egocentrisme kombineret med en normal opvækst og de kulturelle muligheder for selvreference resulterer i en forstærkning af denne egocentrisme. Dette får også indflydelse på skolen.

Ziehe belyser denne indflydelse på skolen via tre dimensioner, og en uddybning af disse anser jeg ikke for vigtige i min brug af Ziehe, men jeg vil blot nævne de tre hyppigste problemer i undervisningen som Ziehe beskriver som elevernes spørgsmål/kommentarer[64]:

1. "Det der ved vi allerede."
2. "Hvad kommer der ud af det?"
3. "Hvad har det med mig at gøre?"

Alle tre situationer kræver noget af læreren, som konstant skal bruge ressourcer på at bygge bro mellem kundskabsindholdet og eleverne, hvilket Erling Lars Dale desuden ville sætte som gyldighedskrav til lærerens didaktiske professionalitet. Ziehe modsætter sig den idé, at den bedste løsning altid er, at få emnerne så tæt på eleverne som muligt. Han frygter at eleverne for tidligt skal identificere sig med en bestemt idé om hvordan de skal være, og derved skaber en for tidlig *identitetslukning*, hvilket leder hen til begrebet *decentrering*.

I forhold til eleven betyder en decentrering noget på tre niveauer. 1) Decentrering i undervisningens indhold skal sørge for, at det ikke altid nødvendigvis skal være tæt på eleven, men snarere tage form af noget kunstigt og overraskende[65]. Læring handler om at provokere eleverne ved at ryste deres visheder. 2) Decentrering i den sociale interaktion i skolen er baseret på civiliserethed og ikke grupper. Dette vil medvirke til en større accept af forskelligheder, og ikke udelukke nogen fra eventuelle personlige grupper.[66] 3) Decentrering i den subjektive verden foreskriver en flersidet identitetsdannelse, hvor den enkelte skal kunne tage udgangspunkt i flere forskellige identitetspunkter.

Ved en sådan decentrering inden for disse tre verdener opnår man det, Ziehe betegner som *god anderledeshed*. God anderledeshed vil have en positiv indflydelse på elevernes tilfredshed i skolen, og medvirke til et læringsmiljø, hvor hver enkelt elev ikke vil have nok i sig selv og sine interesser.

8. Opsamling

Jeg har nu analyseret, hvilken betydning forbrugskulturen i det højmoderne samfund i den vestlige verden har for skabelsen af identitet og valg af livsstil. Dette var den første del af min problemformulering, og jeg vil derfor kort samle op på analysen.

Den øgede økonomiske udvikling og udviklingen i markedsføring mod børn og unge i et stadig mere kommercialiseret mediebillede skaber et købepres. Samtidig er udviklingen af identitet et individuelt projekt, hvor individet skal skabe sig selv inden for givne økonomiske, sociale og kulturelle rammer. Forbrugsgoder bliver i denne proces vigtige symboler for børn og unge, da symbolerne viser, hvilket miljø de ønsker at blive en del af, og hvilke mennesker, de ønsker at dele dette miljø med. Børn og unge er gode til at tolke disse symboler og bruger meget tid til at orientere sig om symbolværdi og pris. Det er de kompetencer, de møder op med i skolen. Forbruget er vigtigt for børn og unge i deres dannelse af sociale relationer med jævnaldrende o.a. Men forbruget er samtidig en individualisering, hvor den enkelte forbrugers nydelse og oplevelse kommer i første række.

Forbrugets store betydning og den fælles bevidsthed om "den rigtige livsstil" kan resultere i en polarisering af børn og unge, og en marginalisering af gruppen af børn, der ikke har økonomiske eller primært kulturelle ressourcer til at føre denne livsstil.

Arbejdets rolle har ændret karakter, og skellet mellem arbejde og fritid er ikke væsentligt for eliten på arbejdsmarkedet i forbrugersamfundet. Der er ikke længere den samme respekt og anseelse i de kedelige jobs og lønarbejderlivsformen, der ikke tilbyder æstetisk nydelse.

Forbrugersamfundet er karakteriseret ved at tilbyde en masse valgmuligheder for den enkelte forbruger. Børn og unge har desuden efter den kulturelle frisættelse valgmuligheder i de fleste af livets forhold. Men samtidig har de et meget større ansvar for deres egne handlinger. Der er et væld af muligheder, men det kan være meget svært at vælge og retfærdiggøre valget i forhold til de mange alternativer. Der er ikke længere handlingsanvisninger at hente i traditioner og kulturelle værdier eller givne normer at støtte sig til, og det kan få nogle unge til at føle sig rådvilde.

Som forbruger i forbrugersamfundet bliver man aldrig helt tilfreds. Man ønsker sig hele tiden noget andet og mere, end det man allerede

har, for der kunne jo være noget andet, der var bedre. Dette kan skabe en negativ forbrugerspiral, hvor forventningerne til forbruget bliver større og større og de økonomiske begrænsninger skaber frustration.

Jeg påbegynder nu arbejdet med anden del af min problemformulering, som handler om dannelse og forbrugerundervisning i samfundsfag i folkeskolen. Jeg vil begynde med at præsentere kravet om elevernes handlekompetence som et dannelsesideal for min undervisning.

9. Handlekompetence som dannelsesideal

Kravet om handlekompetence udspringer fra den tyske didaktiktradition og kritisk pædagogik. Rødderne går tilbage til Emmanuel Kants oplysningstænkning. Ifølge Kant[67] var det menneskets pligt at træde ud af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er manglen til at bruge sin forstand uden en andens ledelse. Selvforskyldt er denne umyndighed, når årsagen ikke ligger i forstandens mangler, men i manglende beslutsomhed og mod til at bruge den uden en andens ledelse. Det er min tese, at det faktum at det ”rigtige valg” ikke findes, afholder mange forbrugere fra at tage stilling. De føler, at det alligevel ikke ændrer noget. Et eksempel kunne være, da den danske fodboldproducent Select blev afsløret i brug af børnearbejde under umenneskelige forhold. Børnearbejderne blev efter afsløringen fyret, og firmaet introducerede et *code of conduct* – et etisk kodeks. Et for så vidt godt tiltag, men mange af børnene kom fra familier, hvor deres overlevelse var betinget af børnenes ringe indkomst, arbejdsløsheden blandt børn var stor og prostitution og tiggeri på gaden blev derfor alternativet til sy-arbejdet på fabrikken.- Et valg mellem pest og kolera.

Overordnet synes jeg, at det globalt set handler om, at vi skal lære at tage ansvar for vores handlinger som forbrugere, og derfor er Kants definition på oplysning i dag stadig anvendelig.

Handlekompetence dækker over et bredt felt af forskellige kompetencer, der tilsammen udgør et menneskes handlekompetence. Udgangspunktet for handlekompetence som dannelsesideal er den højmoderne verden, hvor viden inden for de forskellige fagområder ikke mere betragtes som tilstrækkelig. ”At indlære” er blevet erstattet af ”lære at lære”, hvor det handler om evnen til at handle på baggrund af erfaring, indsigt og erkendelse. I handlekompetence ligger, som ordet siger, en evne til at handle, og handlinger bliver karakteriseret som intentionelle og målrettede. Hvert menneske har forskellig tilgange til hver situation og handler derfor forskelligt. De forskellige tilgange til situationerne kan på denne måde betragtes som forskellige delkompetencer i den samlede handlekompetence.

Handlekompetence anses for at være et ideal for alle aldre, da vi jo alle lever i den samme tid, så ovennævnte kompetencer gælder for både børn, unge og voksne[68].

Hans Jørgen Kristensen opstiller en skematisk oversigt for sin definition af handlekompetence[69].

Undervisningen i folkeskolen skal ifølge HJK medvirke til, at eleverne får indsigt i sammenhænge inden for fire vidensområder[70]:

- 1) Viden om naturen og naturgrundlaget
- 2) Viden om arbejde og produktion og grundlaget herfor.
- 3) Viden om samfundets indretning og organisation og om betingelser for kommunikation og fællesskab.
- 4) Viden om menneskets produktion af ”betydning”, opfattelser af hvad der er værdifuldt, af ideer, idealer og ideologier, som de kommer til udtryk i hverdagsprog, kunst filosofi religion m.v.

Jeg vil senere vende tilbage til disse fire områder, men først vil jeg redegøre for, hvad jeg synes god forbrugerundervisning indeholder.

10. Forbrugerundervisning

Inden jeg definerer formålet med forbrugerundervisning i folkeskolen, anser jeg det for nødvendigt at udfolde begrebet ”det gode forbrug”. På dette område er jeg inspireret af nordmanden Ragnhild Brusde[71], der påpeger, at det gode forbrug naturligvis afhænger af,

hvilke ønsker og prioriteter den enkelte forbruger har til forbrug. Gennemførelsen af det gode forbrug kræver for mig at se seks grundlæggende kompetencer:

1. Kendskab til markedet og markedskræfterne.
2. Viden om varen - dens produktion og vej til markedet.
3. Viden om personlig økonomi.
4. Viden om varens symbolværdi i forhold til reel værdi.
5. Viden om vedligeholdelse og bortskaffelse.
6. Viden om pligter og rettigheder som forbruger.

Dette er min ide om, hvad godt forbrug forudsætter, men det vil være oplagt i undervisningen at afklare elevernes opfattelse af, hvad der kendetegner det gode forbrug.

I Rapporten "Konsumentundervisning i skolen" fra en fælles nordisk konference afholdt i Stockholm i 1992 opstilles følgende definition på forbrugerundervisningens mål og indhold:

"Formålet med forbrugerundervisningen i skoler er at uddanne selvstændige, bevidste og velinformerede forbrugere. Undervisningen skal give eleverne viden om og indsigt i rollen som forbrugere i et komplekst samfund ved at give grundlæggende kundskaber på områder som forbrugerlovgivning, personlig økonomi og samfundsøkonomi, reklamens indflydelse, forbrug og miljø, globale ressourcer, bolig, tøj, pris og kvalitet, kost og sundhed. Skolen bør bidrage til at gøre eleverne bevidste om den påvirkning, de udsættes for, når det gælder livsstil, forbrugsvaner og holdninger"

Jeg er for så vidt enig i denne definition af forbrugerundervisning, men jeg finder en snert af passivitet i opfattelsen af elevernes rolle som forbrugere, og jeg ser det derfor nærliggende i tråd med mit dannelsesideal at inddrage Wolfgang Klafkis definition af almindannelse som en sammenhæng mellem tre grundlæggende evner:

1. Det enkelte menneskes evne til at bestemme over sine individuelle levevilkår.
2. Medbestemmelseevne. Ethvert menneske har krav på og mulighed og ansvar for udformningen af vore kulturelle, samfundsmæssige og politiske forhold.
3. Solidaritetsevne. At gøre en indsats for og med de mennesker der er afskåret fra ovenstående muligheder.

Klafki påpeger at:

"Dannelse har intet at gøre med vilkårlighed og principløs pluralisme. Den består i den evne, som man har udviklet ved at gennearbejde nogle af disse nøgleproblemer^[72], nemlig evnen til at gøre sin mening gældende og argumentere for egne begrundede overbevisninger^[73]"

Ovenstående definition af forbrugerundervisning opstiller krav til undervisningens kundskabsområde, men nævner intet om elevernes færdigheder og pligter som forbrugere.

Færdigheder som fx evnen til at søge og sortere i relevant information og at gøre andre opmærksomme på ens sag – en slags kommunikationsevne, mangler efter min mening i definitionen af god forbrugerundervisning.

Selvtillid og tillid til fællesskabets muligheder er jf. HJK's model af afgørende betydning for den handlekompetente forbruger. Når eleverne

giver udtryk for, at de ikke har magt som forbrugere, er det netop opfattelse af og troen på at deres indsats er betydningsfuld, jeg mener, de mangler.

Selvtillid indebærer troen på at ens adfærd og handlinger har betydning; både de tilsigtede og de utilsigtede. Jeg anser det som en vigtig opgave for læreren at provokere eleverne til at tage stilling og at gøre dem opmærksomme på eventuelle utilsigtede konsekvenser af deres handlinger og anviser alternativer til deres visheder af forbrugsvalg og livsstile.

10.1 Elevernes selvopfattelse og undervisningen

Viden og information er ikke tilstrækkeligt til at motivere eleverne når forbrugerundervisning skal ramme dem i spændingsfeltet imellem læring – livsstil – identitet. Rapporten *"Tendenser i unges forbrugeradfærd og ungdomskultur"* understreger, at *succes på egne præmisser* er altafgørende, når de unge skal motiveres. Det bliver derfor interessant at se på elevernes selvopfattelse i undervisningen. Jeg forbinder begrebet selvopfattelse, med det eleverne ser, når de reflektivt betragter sig selv og deres præstationer "udefra".

Giddens definition af livsstil nævner individets ideale selv, hvor livsstilsvalgene er forbundet med succes eller fiasko. Enten lever man op til det ideale selv, eller også gør man ikke. I undervisningen har det betydning for lærerens tilrettelæggelse. Præstationsmotivet spiller ofte en stor rolle hos eleven i undervisningen. Man er i overført betydning nøgen i mødet med nye udfordringer. Eleven vil handle ud fra at fastholde eget selvbillede, forsøge at leve op til lærerens og klassens forventninger eller leve op til idealselvet. Læreren skal for hver elev vurdere, hvor denne befinder sig udviklingsmæssigt jf. Lev Vygotskis definition af *"zonen for den nærmeste udvikling"* [74], og stille krav til eleven, som passer med det næste udviklingstrin. Hvis eleven opfatter uoverensstemmelse mellem lærerens forventninger og sin egen selvopfattelse, kan eleven udvikle forsvarsmekanismer, der udvider afstanden mellem selvopfattelsen og omverdenens opfattelse. Dette kan resultere i følelsesmæssige forstyrrelser i form af manglende selvtillid. Dette understreger nødvendigheden af at læreren planlægger en differentieret undervisning, der rummer meningsfulde og realistiske udfordringer for hver enkelt elev, men som samtidig har en overordnet fælles målsætning.

10.2 Tværfaglighed i undervisningen

Indholdet i forbrugerundervisning bør styrke eleverne i deres forhold til personlig økonomi, samfundet (også det globale), markedskræfternes spil samt mediernes udvikling

Jeg åbner en mulighed for et frugtbart tværfagligt samarbejde i emne-/projektuger o.l., hvor fagene byder ind fra forskellige vinkler med deres respektive emneområder og faglige redskaber.

Matematikundervisningen kunne med fordel bidrage med værktøjer vedrørende lån, rente og privatøkonomi.

Hjemkundskab er et ideelt rum for at arbejde med familieøkonomi, kost og ernæring. Biologi og N/T kunne se på økologi eller energiudvinding og de miljømæssige konsekvenser af vores forbrug af denne. I fysikundervisningen kunne man udover naturligvis at arbejde med energibegrebet lave forsøg med væsker og drage paralleller til Baumans globaliseringsmetafor i samfundsfag.

Den globale dimension er fra politisk hold savnet i undervisningen [75], og dette kunne være en oplagt mulighed for at arbejde med lokalitet, globalisering og *glokalisering* [76].

I kristendoms-/religionsfaget er det som nævnt oplagt, at arbejde grundlæggende filosofisk med spørgsmål som: Hvad er et godt køb? Hvad er godt forbrug? Hvad er et godt liv?

I danskundervisningen kunne der med fordel arbejdes med reklame og medier osv.

Emnerne skulle naturligvis organiseres så den tværfaglig sammenhæng er fremtrædende og tilpasset eleverne progressive udvikling og modenhed.

Flere af emneforslagene lægger for mig til at arbejde med æstetiske læreprocesser, hvor eleverne kan erkende og forstå problematikker gennem form-/indholdsanalyse af andres og udarbejdelse af egne produkter [77].

Det interessante for mig i denne opgave er som kommende samfundsfagslærer er, at gøre rede for lige præcis hvilken rolle samfundsfag spiller i min efterlyste forbrugerundervisning.

11. Faghæftet for samfundsfag ”Klare Mål”

”Klare Mål” for samfundsfag er en del af serien af faghæfter til folkeskolens fag indeholdende nu med det seneste skoleforlig bindene delmål for undervisningen.

”Klare Mål” kan ses som et ”politisk stykke papir”, og der findes således forskellige måder at tolke disse formelle krav til undervisningen på.

Det er spørgsmålet om, hvad skolen skal kvalificere eleverne med/til, der er interessant i disse diskurser i forhold til min problemstilling. På den ene fløj anser ”den neoliberale diskurs[78]” det som skolens opgave først og fremmest at kvalificere eleverne fagligt, i en tid hvor bl.a. internationale læseundersøgelser viser, at danske børn ikke er fagligt konkurrencedygtige (som arbejdskraft) med lande vi normalt sammenligner os med, men ligger på niveau med Trinidad og Tobago. Skolen skal i tråd med ”New Public Management[79]”. effektiviseres med redskaber fra det private erhvervsliv, der bygger på nyttelæren og økonomisk rationalitet. ”Klare Mål” ses med den neoliberale optik som en hjælp til lærerens planlægning af undervisningen og en ensretning af de faglige mål, så det bliver muligt at måle kvaliteten af undervisningen og folkeskolen. Læreren får derigennem mere tid til didaktik og undervisning og skal ikke koncentrere sig om elevernes opdragelse[80].

På den modsatte fløj, hvor jeg i dette tilfælde befinder mig, ses mere faglighed, topstyring og ensretning ikke som midlet, der kan løse skolens problemer. Min opgave bygger på det humanistiske menneskesyn[81], der betragter mennesket som socialt, følelse og erkendende. Fordi hvert menneske er unikt og har forskellige tilgange til omverdenen, kan man ikke tage alle elever over én kam og beskrive, hvad de skal lære og hvornår, som fagopdelingen med sine indholdskategorier i teorien gør, hvis man ser meget kritisk på dem.[82]

Jeg anser ”Klare Mål” som en indskrænkning af mit råderum som lærer, og jeg synes ikke, at topstyring, kontrol og konkurrence bør overføres som folkeskolens værdigrundlag. Jeg ønsker hellere en folkeskole, der fokuserer på lighed frem for forskellighed og som tager sin rolle som opdrager til demokrati alvorligt.

”Klare Mål” for samfundsfag er interessant at inddrage i denne sammenhæng, da jeg ønsker at undersøge mulighederne for at praktisere forbrugerundervisning med handlekompetence som dannelsesideal.

I ”Klare Mål” for samfundsfag står der:

”Formålet med undervisningen i samfundsfag er, at eleverne udvikler lyst og evne til at forstå hverdagslivet i et samfundsmæssigt perspektiv og til aktiv medleven i et demokratisk samfund”[83]

Spørgsmålet er nærliggende, hvilken betydning der skal lægges i ”aktiv medleven”. Ifølge den neoliberale diskurs er det ikke skolens opgave modkvalificere[84] eleverne som forbrugere, det er smagsdommeri[85] og i øvrigt forældrenes opgave, hvis de finder det vigtigt. ”Aktiv medleven” handler således om at tilpasse eleverne til det allerede bestående samfund.

Jeg er ikke enig i dette og mener, at det især vedrørende forbrugerundervisning er vigtigt at undervisningen også udvikler elevernes kritiske sans, så de får lyst til at videreudvikle det demokratiske samfund i takt med tiden. Ikke alle elever får udviklet denne sans hjemmefra, og det er derfor i høj grad skolens opgave.

Undervisningen i samfundsfag bør ifølge ”Klare Mål” bygges op om følgende fire centrale kundskabs- og færdighedsområder[86]:

1. Menneske og stat
2. Menneske og samfund

3. Menneske og kultur
4. Menneske og natur

Undervisningen bør være problemorienteret og behandle emner i kundskabs- og færdighedsområderne tværgående. Indholdet skal på en gang være samfundsrelevant og vedkommende for eleverne [87].

Denne opdeling og opfordringen til problemorienteret arbejde har slående lighed med Hans Jørgen Kristensens tre første vidensområder. Det fjerde vidensområde *"Viden om menneskets produktion af "betydning"* kan behandles som en del af spændingsfeltet menneskekultur og med fordel uddybes i folkeskolens kristendoms/religionsundervisning.

At være samfundsfagligt dannet vil ifølge "Klare Mål" sige at *"..have indsigt i og bevidsthed om det samfund man er en del af"* [88].

Der står direkte på side 12, at samfundsfag giver mulighed for at skabe modbilleder til mediernes overvejende pessimistiske nutids- og fremtidsforestillinger, som kan være med til at udvikle en konstruktiv handlekompetence.

Opsummerende kan jeg konkludere, at jeg stiller mig kritisk over for udviklingen mod topstyring og markedsregulering af folkeskolen. I "Klare Mål" er der på grund af de "brede" formuleringer rum til at arbejde med kritisk forbrugerundervisning i samfundsfag. Muligheden for at uddanne politisk dannede forbrugere er en mulighed, jeg ser indskrænket i "Klare Mål" for folkeskolens andre fag, hvor de klare mål og topstyringen således er "strammere". Samfundsfag ser ud til at have en form for særstilling i fagrækken, der gør faget perfekt til at arbejde kritisk med unges forbrug, fordi der er tid til det.

Et oplagt tværfagligt emne at tage op i undervisningen kunne være "funktionelle fødevarer"

(fødevarer tilsat sundhedsfremmende additiver) i elevernes daglige kost fx Becel Pro Aktiv. En undersøgelse af gråzonen i lovgivningen mellem medicin og fødevarer, ville afsløre store smuthuller. Det ville være oplagt: At analysere manglerne på dokumenteret effekt og de mangelfulde forsøg på klarlægninger af bivirkninger (plantesteroler mistænkes for at være kræftfremkaldende). At karakterisere udviklingen for berigede fødevarer, der tog sin begyndelse i USA med morgenmadscerealier tilsat vitaminer og mineraler og at diskutere, hvilken retning udviklingen bør gå i forhold til forslaget om at fjerne det danske forbud mod berigelse. At kontakte den aktuelle fødevareregion vedr. førnævnte bivirkninger og afvente svar. At gøre andre opmærksomme på problemet gennem medier fx læserbrevskrivning. At analysere den ekspertbaserede pathosargumentationen i Becels TV-reklame og forsøge at klarlægge målgruppen osv.

12. Konklusion

Samfundet har ændret sig meget i de sidste par hundrede år. Menneskers omgang med hinanden har ændret sig meget de sidste par hundrede år. Og mennesket er bevidst om disse ændringer, og laver alle deres valg ud fra denne bevidsthed. Livsstil bliver centralt i forhold til vores livsplanlægning, og bliver bestemt ud fra vores individuelle identitetsforhandlinger i de miljøer vi kommer i berøring med. Forbrug af varer og tjenesteydelser fylder meget i mange mennesker hverdag, og er et område, hvorpå mennesket forhandler sin identitet. Denne fokusering på materielle goder kan medføre en polarisering i samfundet og i klassen, som det er vigtigt at forsøge at opveje ved at flytte elevernes fokus andre steder hen.

Dette kan ske ved at provokere dem i en undervisning, der tilbyder noget andet end hverdagslivet. Eleverne skal gøres nysgerrige, så de får lyst til at udvikle sig og ikke for tidligt fastlåser sig på en ide om, hvem de er, og hvordan de skal agere. Samtidig bør eleverne med realistiske opgaver udfordres, så de udvikler tro på egne og fællesskabets muligheder i et forbrugersamfund, der ofte tilbyder et uoverskueligt og usammenligneligt udbud af produkter og tjenesteydelser.

Der er inden for de formelle krav til samfundsfag i folkeskolen et frirum, der endnu gør det muligt at planlægge, gennemføre og evaluere

en forbrugerundervisning, som jeg efterlyser den, og mener den er nødvendig i henhold til mine tidligere analyser. En forbrugerundervisning der med en kritisk og frigørende tilgang til markedet ikke blot modkvalificerer eleverne, men også kvalificerer med kulturteknikker og analyseredskaber[89]. Og som samtidig tager udgangspunkt i den enkelte elevs opfattelse af et godt forbrugsliv.

13. Perspektivering

Mit mål som lærer er som fastslået, at min undervisning blandt andet udvikler handlekompetente forbrugere. Spørgsmålet bliver så dernæst, hvor jeg selvkritisk skal lægge mit succeskriterium. Det er min erfaring fra Forbrugerhuset, at der er stor forskel på, hvad eleverne siger, og hvad de så rent faktisk gør, hvilket også underbygges af et interview med to folkeskoleelever i bladet ”Ung[90]”. Eleverne kender udmærket godt ”de politisk korrekte” valg, men deres handlinger følger ikke deres udsagn. Livsstilsvaren med symbolsk værdi eller den billigste vare vælges ofte på bekostning af etiske eller miljøvenlige alternativer, når der skal købes ind.

Det er klart, at undervisning og andre indtryk skal have lov at bundfælde sig hos eleverne, før man vil kunne spore en eventuel holdnings- eller handlingsændring, men jeg finder det alligevel relevant at undersøge gabet mellem netop holdning og handling hos elever og andre forbrugere.

Mit dannelsesideal med rødder i oplysningstidens fornuftsparadigme forudsætter en rationel handling, hvilket forudsætter rationelt handlende elever, der handler ud fra deres forståelse og erkendelse. Jeg finder det således nærliggende at perspektivere min konklusion med hjælp fra Niklas Luhmans systemteori[91], der tager udgangspunkt i et andet syn på modernitet og rationalitet.

Luhman arbejder ikke med en skelen mellem system og aktør, som vi fx så hos Giddens. Ifølge Luhman består vores samfund, som han karakteriserer som hyperkomplekst og postmoderne, af en række af systemer og deres omverden af andre systemer. Systemerne er enten af social eller kognitiv karakter og adskiller sig ved at være lukkede og *autopoietiske* – selvskabende. De indeholder hver især deres *medie, binære koder* og rationalitet; modsat oplysningsparadigmets overordnede fornuft.

I og med at elevens kognitive system er lukket og selvreferentielt, vil udefrakommende *irritation* blive vurderet og opvejet i forhold til det allerede erkendte i *akkomodative* eller *assimilerede* processer jf. Jean Piaget. Dette medfører et konstruktivistisk syn på læring, hvor eleven selv konstruerer sin opfattelse af virkeligheden. Ideen om kommunikation som overførsel af mening fra et system til et andet må derfor skrindlægges[92]. Forståelse bliver i læreprocessen noget ikke-overførbart, men noget som eleven vælger selv, hvilket får konsekvenser for elevens opfattelse af ”den rationelle handling”.

I denne sammenhæng er det interessant at se på forbrugernes motivation for fx at købe etiske forbrugsvarer. Nordisk Ministerråd har i rapporten ”Forbrugernes fornemmelse for etik” undersøgt forbrugernes motivation og den store forskel på holdning og handling. Konklusionen peger på, at der findes fire grundmotiver for etisk forbrug, der kan deles i de to hovedretninger, offentlige- og private motiver. Skematisk opstillet ser motiverne således ud:

Det etiske forbrugs fire grundmotiver			
Offentlige motiver	Private motiver – etisk forbrug som et socialt behov for at være en bestemt slags menneske		
	Sociale motiver	Omsorgsmotiver	Nydelsesmotiver
En politisk aktions- og deltagelsesform. Engagement via offentlig debat. Udtrykkes gennem boykot, møder, læserbreve osv. Påvirkes af medier, Internet, kampagner osv.	Engagement via netværk og omgangskreds. Udtrykkes gennem forbrug, der er passende i ens sociale gruppe. Påvirkes af strømninger i ens netværk.	Engagement via konkret erfaring og kontakt. Udtrykkes gennem forbrug, der taler til ens omsorg. Påvirkes af konkrete oplevelser og erfaringer.	Engagement opstår via følelser og identitetsskabelse. Udtrykkes i forbrug, der er anderledes, fornyende og kvalitetspræget. Påvirkes af mode og nyheder.

Kilde: ”Forbrugernes fornemmelse for etik” s. 20

De offentlige motiver er det, man hidtil primært har fokuseret på i diskussionerne af politisk forbrug, nemlig boykot-kampagnerne jf. Giddens karakteristik af en verden med en fælles referencerammen. De private motiver er hidtil knapt så udforskede.

De sociale motiver spiller ind, hvis man er med i et socialt netværk, hvor man fx interesserer sig for og diskuterer fagforeningsforhold, og derfor ikke går i jeans, der er produceret på fabrikker, hvor fagforeninger ikke accepteres.

Omsorgsmotiverne spiller ind, når ens forbrug bliver påvirket af omsorgen for andre mennesker. Det er umiddelbart det mest oplagte motiv til etisk forbrug, der jo netop handler om menneskelige forhold og rettigheder som børnearbejde og dyrevelfærd. Men omsorg er tæt forbundet med personlige oplevelser, så derfor er det i udgangspunktet mennesker i ens nærhed, man føler omsorg for. Et eksempel på etisk forbrug ud fra et omsorgsmotiv kan være, at en person efter en rejse til Burma, hvor en stor del af befolkningens basale rettigheder ikke respekteres, lader være med at købe varer, der er produceret dér.

Nydelsesmotiverne spiller ind, når en person føler et behov for at skille sig ud og være noget særligt. Det kan på den måde give en særlig nydelse at sætte sig ind i og fortælle om, hvor ens eksotiske møbler er produceret og under hvilke forhold.

Undersøgelsen påpeger således, at forbrugerne altså langt fra handler irrationelt, men at de handler ud fra forskellige rationaliteter, alt efter hvilket system de befinder sig i. Til en sammenligning fremkommer det i dag heller ikke irrationelt at ryge en cigaret, lige efter man har løbetrænet.

Netop problematikken omkring oplysningskampagner imod rygning er et godt eksempel, der underbygger teorien. Betragtes rygning i et sundhedvidenskabeligt system, hvor mediet er patienten og de binære koder sundhedsskadeligt/sundhedsfremmende, er det en irrationel adfærd at ryge, da det kan medføre en fremskyndelse af døden. Ses rygning derimod i et hedonistisk system fremstår det rationelt, da det medfører nydelse og velvære for den rygende.

Forebyggelse mod rygning bliver derved ikke effektiv før oplysningstanken om utilsigtede sundhedsskadelige konsekvenser forkastes; for rygerne ryger blot videre. Således kan der i dag også spores en ændring i anti-rygekampagner, der fokuserer mere på, at rygning er usexet og medfører grimme tænder og dårlig ånde.

Essensen af denne perspektivering kan altså understreges ved en tilbagevenden til indledningen af opgaven, hvor den storforbrugende teenager fremstod som skrækeksemplet på en irrationel forbruger. Ifølge systemteorien er teenagerens forbrug rationelt for hende selv, og meget lidt er overladt til tilfældighederne. Dette er vigtig for læreren at huske på, da undervisningen ikke må blive en omklamring af eleverne og en indskrænkning af deres frirum.

De to rapporter jeg har anvendt fra Nordisk Råd, peger på, at man for at fastholde de unge, måske skal signalere, at viden om forbrug er sexet[93], og at det giver en god smag i munden at handle etisk[94]. Rapporterne er ikke henvendt til folkeskolen, og jeg synes desuden, at sådanne signaler ville være et angreb på omtalte frirum og en ufrugtbar fordobling af populærkulturen i folkeskolen.

Jens Skov Jørgensen

14. Litteratur

Bauman, Zygmunt(1999), *Globalisering*, Hans Reitzels Forlag.

Bauman, Zygmunt(2002), *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*, Hans Reitzels Forlag.

Giddens, Anthony(1996), *Modernitet og selvidentitet*, Hans Reitzels Forlag.

Hansen, Flemming m.fl.(2002), *Børns opvækst som forbrugere*, Samfundslitteratur.

Jacobsen, Benny m.fl.(1999), *Sociologi og modernitet*, Forlaget Columbus.

Knudsen, Anne (red.) m.fl.(1999), *Ungdomsliv og læreprocesser i det moderne samfund*, Billesø & Baltzer.

Kristensen, Hans Jørgen (1991), *Pædagogik – Teori i praksis*, Nordisk Forlag A/S.

Nordisk Ministerråd m.fl. (1995)., *Forbrugerundervisning i Norden*, Nordisk Ministerråd.

Rasmussen, Jens(1997), *Socialisering og læring i det refleksive moderne*, 2.udg., Unge Pædagoger.

Rasmussen, Jens (red.)(2002), *Luhman anvendt*, Unge Pædagoger.

TemaNord 2001:583, *Forbrugernes fornemmelse for etik*, Nordisk Ministerråd.

TemaNord 2002:537, *Tendenser i børn og unges forbrugeradfærd og ungdomskultur*, Nordisk Ministerråd.

Undervisningsministeriet, *Klare Mål for samfundsfag*, udgave fra <http://www.klaremaal.uvm.dk/>

Ziehe, Thomas m.fl.(1983), *Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser*, Politisk Revy.

Tidskrifter

Ungdomsforskning 4/2002, *Unge og forbrug*, Center for Ungdomsforskning 2002.

Artikler:

Kant, Immanuel(1784), *Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning?*, Slagmark nr.9, s. 82-88, 1987

Willadsen, Jacob(2002), *Stor forskel på hvad vi siger og hvad vi gør*, www.ung-bladet.dk/forbrug/forbrug6.shtml

Windinge, Henrik(2003), *Folkeskoleforliget – et led i det borgerligt-liberale samfundsprojekt*, Dansk Pædagogisk Tidsskrift 1/2003

Websider:

<http://www.leksikon.org>

Sekundært:

Bisgaard, Niels Jørgen (red.)(1998), *Pædagogiske teorier*, 3.udg.,Billesø & Baltzer.

Christensen, Lone Rahbek (1988), *Livsformer i Danmark*, kap. 1, Samfundsfagsnyt.

Hiim, Hilde og Hippe, Else (1999), *Læring gennem oplevelse, forståelse og handling*, Gyldendals Forlag.

Klafki, Wolfgang(2001), *Dannelsesteori og didaktik -Nye studier*, Forlaget Klim.

Ungdomsbyen (2002), *På besøg i Forbrugerhuset- elevhæfte*.

Opslag:

Politikens Nudansk Ordbog, Politikens Forlag 2001.

[1] Elevhæfte fra Forbrugerhuset i Ungdomsbyen: "På besøg i Forbrugerhuset"

[2] Tendenser i forbrugeradfærd og ungdomskultur s. 9

[3] Side 31

[4] Tendenser i forbrugeradfærd og ungdomskultur s. 23

[5] Politikens Nudansk Ordbog side 522.

[6] Som der også gives udtryk for i citatet fra Politikens Nudansk ordbog, så dækker det også samfundsidentitet, herment som samfundets særegne træk.

[7] Sociologi og modernitet s. 164

[8] Sociologi og modernitet s. 166

[9] Tendenser i unges forbrugeradfærd og ungdomskultur s. 18

10 <http://www.leksikon.org/art.php?n=3340>

11 Inspireret af: Lone Rahbek Christensen: Livsformer i Danmark kap. 1

[12] Hvordan bliver unge kompetente forbrugere, artikel af Gitte Laub Hansen i Ungdomsforskning nr. 4, 2002 – unge og forbrug s. 26

[13] Pædagogiske teorier s. 215

[14] Giddens vælger at kalde det nuværende samfund for "sen- eller højmoderne", og for overskuelighedens skyld, bruger jeg "højmoderne" i resten af opgaven.

[15] Sociologi og modernitet s. 31

[16] Der er ligeledes divergerende opfattelser vedr. det modernes begyndelse men i

[17] Ifølge Jens Rasmussen i Socialisering og læring i det refleksive moderne s.8 ff.

[18] Socialisering og læring i det refleksive moderne s. 27

[19] Modernitet og selvidentitet s. 30

[20] Modernitet og selvidentitet s. 34

[21] Modernitet og selvidentitet s. 13

²² Modernitet og selvidentitet s. 11

[23] Modernitet og selvidentitet s. 10

[24] Fx tænker bilisten ikke over pålideligheden i et lyskryds, hver gang han kører sin bil. Man kan godt bevidstgøre problematikken ved at tænke på konsekvenserne, hvis der er grønt fra alle sider, men oftest bliver det som ikke-bevidst.

²⁵ Modernitet og selvidentitet s. 49

[26] Modernitet og selvidentitet s. 57

- [27] Modernitet og selvidentitet s. 68
- [28] Modernitet og selvidentitet s. 68
- [29] Inspireret af Erik Eriksson
- [30] Modernitet og selvidentitet s. 71
- [31] Modernitet og selvidentitet s. 122
- [32] Modernitet og selvidentitet s. 100
- [33] Modernitet og selvidentitet s. 103
- [34] Modernitet og selvidentitet s. 102
- [35] <http://www.leksikon.org/art.php?n=844>
- [36] Som instruktør i Forbrugerhuset
- [37] Ungdomsforsning nr. 4 december 2002, unge og forbrug, s. 13
- [38] Modernitet og selvidentitet s. 86-87
- [39] Modernitet og selvidentitet s. 25
- [40] Modernitet og selvidentitet s. 230
- [41] Begrebet *handlingsmediering* er hentet fra Bauman: ”*Modernitet og holocaust*”
- [42] Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige s. 15
- [43] Denne anden præmis stammer sandsynligt tilbage fra middelalderen hvor munkene i klostrene arbejdede hårdt og mere end de behøvede for at holde fokus på dydigheds- og askeseidealer (min tilføjelse)
- [44] <http://www.leksikon.org/art.php?n=762>
- [45] Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige s. 52
- [46] Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige s. 53
- [47] Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige s.44
- [48] Globalisering s. 82
- [49] Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige s. 18
- [50] Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige s. 56
- [51] Forelæsning: *Living Together on a Full Planet*
- [52] Forelæsning: *Living Together on a Full Planet*
- [53] Globalisering s. 90
- [54] Globalisering s. 23
- [55] Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige s. 57
- [56] Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser s. 24
- [57] Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser s. 31
- [58] Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser s. 33
- [59] Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser s. 34
- [60] Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser s. 40
- [61] Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser s. 241
- [62] Thomas Ziehe: Artiklen ”God anderledeshed” fra ”Ungdomsliv og læreprocesser i det moderne samfund” s.202 - 214
- [63] God anderledeshed s. 205

- [64] God anderledeshed s. 203
- [65] God anderledeshed s. 211
- [66] God anderledeshed s. 211-212
- [67] Kant, Immanuel: "Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning?" *Slagmark* nr.9, s. 82-88, 1987
- [68] Pædagogik – Teori i praksis s. 40
- [69] Se bilag 1
- [70] Pædagogik – Teori i praksis s. 38
- [71] Tendenser i unges forbrugeradfærd og ungdomskultur s. 20
- [72] Klafki opstiller en række af nøgleproblemer som den problemorienterede eksemplariske undervisning med fordel kan behandle.
- [73] Dannelsesteori og didaktik s. 80
- [74] Pædagogiske teorier s. 33
- [75] Tidsskriftet Folkeskolen uge 8
- [76] Bauman bruger udtrykket for sammenhængen mellem global udvikling og lokale konsekvenser.
- [77] Birgitte Tufte er bl.a. fortaler for brug af en sådan zig-zag-metode i medieundervisningen.
- [78] Hentet fra Ungdomsforskning nr 4 2002, unge og forbrug s. 31
- [79] Begrebet betegner udviklingen i markedsliggørelsen i den offentlige sektor fx gennem privatisering og udlicitering.
- [80] Folkeskoleforliget – et led i et borgerligt-liberalt samfundsprojekt s. 11, Artikel af Henrik Windinge i Dansk Pædagogisk Tidsskrift1/2003
- 77 Pædagogiske teorier s. 17
- 78 Læring gennem oplevelse, forståelse og handling s. 204-207
- [83] Klare mål s. 2
- [84] Knud Illeris anvender begrebet **modkvalificering**, der bygger på principper om problemorientering, deltagerstyring og eksemplarisk indlæring.
- [85] Folkeskoleforliget – et led i et borgerligt-liberalt samfundsprojekt s. 11, Artikel af Henrik Windinge i Dansk Pædagogisk Tidsskrift1/2003
- [86] Klare Mål side 3
- [87] Klare Mål side 9
- [88] Klare Mål side 12
- [89] Knud Illeris anvender begrebet dobbeltkvalificering forstået som kvalificering til at begribe de samfundsmæssige betingelser vi lever under og med, men også mulige forandringsveje.
- [90] Kan læses på www.ung-bladet.dk/forbrug/forbrug6.shtml
- [91] Primært gennem Jens Rasmussens udlægning og anvendelse teorien i ”*Socialisering og læring i det reflektive moderne*”.
- [92] Luhman anvendt s. 28
- [93] Artikel: Fra Eldorado til Big Brother af Jørn Thorup i Tendenser i unges forbrugeradfærd og ungdomskultur s. 61
- [94] Forbrugernes fommelse for etik s. 22